

The Non-Discursivization of the Concept of Development in Iran after the Islamic Revolution: A Comparison of Three Competing Discourses

Mansour Ansari* ¹, Mohammad Mahmoudikia²

1. Assistant Professor, Political Thought in Islam, The Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.
 2. Assistant Professor, Political Thought in Islam, The Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
Article type: Research article Article history: Received: December 22, 2024 Received in revised from: June 11, 2024 Accepted: June 16, 2024 Published online: October 22, 2025 Keywords: Development, Political Messianism, Progress, Discursivization, Jürgen Habermas, Intersubjective Understanding and Agreement. *Corresponding author: ansari@ri-khomeini.ac.ir	Despite more than four decades passing since the victory of the Islamic Revolution, the concept of “development,” as one of the most pivotal concepts of collective life, has not yet become a stable and fixed signifier, and extensive discursive conflicts continue to surround it. Within the political and intellectual sphere of the ruling establishment, at least three distinct discourses regarding what is commonly called “development” are identifiable: developmentalist, political messianism, and progress-oriented. Inspired by Jürgen Habermas’s conceptual framework, particularly the concept of “discursivization,” this research investigates this issue. The main research question is: “What is the relationship of development with the three dominant discourses in post-revolutionary Iranian governments?” To answer this question, the method of discourse analysis has been employed, and the required data have been collected through the study of available documents and written sources, as well as a review of press archives. The key finding of the research indicates that the fundamental problem in understanding and realizing development in post-revolutionary Iran lies in the incomplete process of the discursivization of this concept. As long as this process does not reach its conclusion and the discursive conflicts around it do not lead to a stable consensus, the conflict and confrontation among the aforementioned three discourses will continue. These discursive conflicts will, in turn, pose a fundamental obstacle to the path of mobilizing coordinated hard and soft national resources for achieving developmental ideals.

Cite this article: Ansari, M., Mahmoudikia, M. (2025). The Non-Discursivization of the Concept of Development in Iran after the Islamic Revolution: A Comparison of Three Competing Discourses. *Matin Research Journal*, 27 (108), 1-24. <https://doi.org/10.22034/matin.2025.493880.2324>

© The Author(s). Publisher: Research Institute of Imam Khomeini and Islamic. This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**

This is an open-access article distributed under the CC BY
 (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The concept of development in contemporary Iran has never attained a unified definition. Within intellectual, religious, and political discourses, divergent understandings have emerged. In Iran's contemporary political landscape, while various discourses employ the term "development," their ontological and epistemological interpretations diverge so profoundly that they remain irreconcilable. From a discursive perspective—particularly in the Foucauldian sense—such perceptual and narrative diversity among discourses is natural, as different epistemic frameworks dominate each era, assigning distinct meanings to terminology.

The core issue of this article is that, after over four decades, the Islamic Republic discourse has failed to establish a shared understanding of development—or many other concepts—among elites and society. Consequently, within this meta-discourse, extensive discursive conflicts persist. With each transition of political power across governments and factions, a new understanding—often contradictory to others—becomes dominant.

This article addresses the question: What relationship exists between development and the three dominant discourses in post-revolutionary governments? To answer this, the authors analyze the discourse of development within three active sub-discourses in Iran's political life to explain the "non-dialogicized" status of development in post-revolutionary Iran.

Materials and Methods

This study adopts the term "dialogicization" from the discourse theory of Jürgen Habermas, the German philosopher and sociologist. Habermas's concept of discourse fundamentally differs from its common usage in Iran (derived from thinkers like Foucault and post-modernists such as Laclau and Mouffe). Thus, translating Habermas's discourse as "dialogue" better aligns with his framework.

Habermas acknowledges the primacy of conflict in politics and posits dialogue as its sole resolution. Dialogue entails rational, argumentative exchange free from coercion, distortion, violence, or inducement, where all parties equally articulate and critically contest claims. Methodologically, Habermas contends that if such dialogue proceeds unimpeded, humans can achieve shared—or intersubjective—understanding. He asserts humans are inherently linguistic beings; thus, uncoerced rational discourse enables intersubjective consensus, which itself becomes the criterion of truth (e.g., truth of justice or freedom is what emerges from this discourse). This consensus endures until challenged, organizing socio-political life (Habermas, 1984: 212).

Crucially, Habermas argues that intersubjective understanding enables consensus and agreement to anchor socio-political practice. Such agreements form the basis for policymaking and decision-making.

Habermas distinguishes three social systems: the state, civil society, and the public sphere. Civil society comprises private and corporatist interests (e.g., the U.S. Republican Party representing big capital, Democrats representing the middle class). For Habermas, civil society engages the state via negotiation and compromise, not discourse.

Discourse seeks understanding and agreement; negotiation seeks maximal gain through leverage. The state, as a system, pursues objectives defined via the public sphere—not intersubjective consensus—but strategically maximizes goals via cost-benefit calculus (Habermas, 1984: 279–283). States do not engage in discourse internationally (e.g., Iran’s nuclear negotiations); conflicts center on political-economic interests, not truth.

The public sphere encompasses matters of collective concern affecting societal destiny. Its distinction from civil society lies in its focus on public (not private/sectoral) interests. Non-Dialogicization builds on this framework. Simply put, it denotes a society/polity lacking consensus on macro-political concepts. Functional polities strive to maximize consensus via state-society dialogue. This article argues that development (and other concepts) has not undergone such dialogicization, failing to become a cohesive signifier within Iran’s political discourse. Despite 40+ years of the Islamic Republic, no elite consensus exists—hence “development’s non-dialogicization.” This differs from tactical disagreements; it stems from undefined foundational ideational bases.

Results

If development entails enhancing a polity’s capacity to reconcile individual/collective conflicts, synthesizing democracy, freedom, and transformative change—pursuing ideals like progress, industrialization, poverty alleviation, autonomy, structural societal transformation, and improved living standards—its societal institutionalization is paramount. Political development, however, is unattainable without reforming state-society interactions. Absent social drivers—or the “socialization” (i.e., dialogicization) of development—developmental progress remains elusive. Thus, political development hinges on deep-seated socio-political cultural dynamics.

Historically, after post-war economic developmentalism dominated governance, Iran abruptly entered a phase of accelerated political development in the mid-1990s. Iranian scholars viewed this as a reaction to the marginalization of political development under the Reconstruction-era economic policies. Subsequent political development—alongside economic shifts—fostered a dynamic, multi-layered political culture in Iran. Globalizing pressures and heightened global-consciousness further complicated state-society relations and global engagement, culminating in a pluralistic political culture. Ignoring this culture impedes effective political development policies.

Post-revolutionary Iran’s development has been inconsistent and asymmetrical, failing to achieve distributive justice geographically. Developmental gaps between regions deepen, generating governance and socio-economic challenges.

Conclusions

Within Habermas’s framework, the non-dialogicization of development in post-revolutionary Iran stems from the absence of intersubjective consensus among state actors and the lack of an active civil society/public sphere enabling free communicative action. Without dialogue on national interests and strategic priorities, development becomes

personalized—divorced from shared understanding—and is imposed as governmental agenda. With each new administration, priorities are redefined, breeding conceptual and perceptual conflicts that permeate even lexical choices.

Ultimately, per this theoretical framework, resolving these divergent approaches requires free dialogue among elites in the public sphere. Until this occurs, development will remain fraught with challenges.

گفتمانی نشدن مفهوم توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی؛ مقایسه سه گفتمان رقیب

منصور انصاری^{۱*} محمد محمودی کیا^۲

۱. استادیار گروه اندیشه سیاسی در اسلام، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه اندیشه سیاسی در اسلام، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، مفهوم «توسعه» به عنوان یکی از کلیدی ترین مفاهیم حیات جمعی، هنوز به صورت یک دالّ پایدار و باثبات معنایی درنیامده است و منازعات گفتمانی گسترده ای پیرامون آن جریان دارد. در فضای سیاسی و فکری درون حاکمیت، دست کم سه گفتمان متمایز درباره آنچه عموماً «توسعه» خوانده می شود، قابل شناسایی است: توسعه گرا، موعودگرایی سیاسی و پیشرفت گرایی.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۳/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۲۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۳۰
این پژوهش با الهام از دستگاه مفهومی یورگن هابرماس، به ویژه مفهوم «گفتمانی نشدن»، به بررسی این مسئله می پردازد. پرسش اصلی تحقیق این است: «توسعه چه نسبتی با سه گفتمان مسلط در دولت های پساانقلاب ایران دارد؟» برای پاسخ به این پرسش، از روش تحلیل گفتمان بهره گرفته شده و داده های مورد نیاز از طریق مطالعه اسناد و منابع مکتوب در دسترس و همچنین بررسی آرشیو مطبوعات گردآوری شده اند. یافته کلیدی تحقیق حاکی از آن است که مشکل بنیادین در فهم و تحقق توسعه در ایران پساانقلابی، ریشه در فرآیند ناتمام گفتمانی شدن این مفهوم دارد. تا زمانی که این فرآیند به سرانجام نرسد و منازعات گفتمانی حول آن به اجماعی پایدار منجر نشود، تعارض و تقابل میان سه گفتمان یادشده تداوم خواهد یافت. این تعارضات گفتمانی، به نوبه خود، مانعی اساسی در مسیر بسیج هماهنگ منابع سخت و نرم ملی برای دستیابی به آرمان های توسعه ای خواهد بود.	کلیدواژه ها: توسعه، موعودگرایی سیاسی، پیشرفت، گفتمانی شدن، یورگن هابرماس، فهم و توافق بین الاذهانی.

* نویسنده مسئول:
ansari@ri-khomeini.ac.ir

استناد: انصاری، منصور، محمودی کیا، محمد (۱۴۰۴). گفتمانی نشدن مفهوم توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی؛ مقایسه سه گفتمان رقیب. پژوهشنامه متین، ۲۷ (۱۰۸)، ۱-۲۴.
<https://doi.org/10.22034/matin.2025.493880.2324>

© نویسندگان.

ناشر: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

مقدمه

با پذیرش این گزاره که دست کم از دوره مشروطه تا کنون، منازعه گفتمانی سنت و مدرنیته مهم ترین چالش شکل دهنده به تاریخ ایران بوده است، بی تردید باید اذعان کرد که محوری ترین مفهوم در این کشمکش کلان، توسعه بوده است. با وجود این، مفهوم توسعه در ایران معاصر هرگز به تعریفی واحد و پایدار نرسیده و در میان گفتمان های گوناگون فکری، مذهبی و سیاسی، با قرائت های متفاوتی مواجه شده است. این عدم تثبیت معنایی حتی در واژگان به کاررفته نیز انعکاس یافته است؛ تبارشناسی مفاهیمی چون «ترقی»، «رشد» و «پیشرفت» نشان می دهد که پشت هر یک، درکی متمایز از غایات توسعه نهفته است.

البته ادعا بر این نیست که توسعه - مانند هر مفهوم پیچیده دیگر - لزوماً باید دارای تعریفی تک معنایی و اجماعی باشد؛ اما مسئله در فضای سیاسی ایران معاصر آن است که اگرچه گفتمان های مختلف از واژه یکسان «توسعه» استفاده می کنند، اما از حیث هستی شناسی و معرفت شناسی چنان فاصله ای میان برداشت های آنان وجود دارد که به سختی می توان آن ها را هم خانواده یا هم معنا دانست. از منظر گفتمانی - به ویژه با اتکا به خوانش فوکویی - این تنوع روایی پدیده ای طبیعی است؛ چراکه در هر دوره، صورت بندی های دانایی خاصی حاکم می شوند که به مفاهیم معنا می بخشند. همچنین، معنای مفاهیمی مانند توسعه، عدالت یا آزادی در نسبت با دال مرکزی هر گفتمان تعیین می شود؛ بنابراین، تفاوت در برداشت از توسعه در گفتمان های مختلف - و حتی تحول تدریجی آن در درون یک گفتمان - امری گریزناپذیر است تا جایی که به فروپاشی آن گفتمان نینجامد. نمونه بارز این امر را می توان در تفاوت های بنیادین خوانش لیبرالی و مارکسیستی از توسعه مشاهده کرد.

اما آنچه در این میان اهمیت کلیدی دارد، این است که درون یک گفتمان مشخص، مفهوم توسعه باید دارای تعریف روشن و مورد اجماع اعضای آن گفتمان باشد. به بیان دیگر، در سطح درون گفتمانی نیاز به شفافیت مفهومی وجود دارد و در سطح برون گفتمانی نیز لازم است کنشگران به فهمی مشترک و گفت و گو محور دست یابند. این همان گزاره محوری مقاله حاضر است.

بر این اساس، هنگامی که از مسئله توسعه - یا به تعبیری دقیق تر، اندیشه و گفتمان توسعه - در ایران پس از انقلاب پرسش می شود، می توان فرضیه «عدم گفتمانی شدن اندیشه توسعه»

را مطرح کرد. مسئله اصلی این پژوهش را می‌توان این گونه صورت‌بندی کرد: گفتمان جمهوری اسلامی پس از چهار دهه، هنوز نتوانسته است در خصوص مفهوم توسعه به فهمی مشترک و پایدار در میان نخبگان و جامعه دست یابد. در نتیجه، در درون این ابرگفتمان، شاهد منازعات پیرامون‌ای هستیم که با تغییر دولت‌ها و جریان‌های سیاسی، هر بار قرائتی جدید-گاه در تقابل با قرائت پیشین-حاکم می‌شود. این چرخه معیوب سبب شده است تا خط‌مشی توسعه به صورت واحد و پیوسته دنبال نشود و هر دوره با نفی دوره قبل پیش برود، وضعیتی که تا حدی به «جامعه کلنگی» مورد اشاره همایون کاتوزیان شباهت دارد (۱۳۹۲، ص. ۲۱۴).

بنابراین سؤال اصلی تحقیق عبارت است از:

چرا مفهوم توسعه در ایران پس‌انقلاب تثبیت معنایی نیافته و نخبگان سیاسی حاکم نتوانسته‌اند به فهمی مشترک و گفتمانی از آن دست یابند؟

با توجه به نقش محوری رهبران سیاسی در ساخت قدرت، این پژوهش بر کنش‌های اعلانی و گفتمانی نخبگان سیاسی ارشد تمرکز دارد. بر اساس داده کاوی انجام‌شده، فرضیه تحقیق به این شرح طرح می‌شود:

وضعیت «گفتمانی نشدن» اندیشه توسعه در ایران پس‌انقلاب، به فقدان اجماع و فهم بین‌ذهنی مشترک میان نیروهای سیاسی در نهاد دولت و نیز به ضعف جامعه مدنی و فضای عمومی لازم برای کنش ارتباطی آزاد و پویا باز می‌گردد.

۱. پیشینه پژوهش

محققان ایرانی در تبیین علل توسعه‌نیافتگی متوازن و همه‌جانبه در ایران معاصر، به عوامل متعددی اشاره کرده‌اند. این بخش با تمرکز بر نقش فرهنگ سیاسی نخبگان، مروری بر بخشی از ادبیات پژوهشی این حوزه ارائه می‌دهد.

الف) پیشینه پژوهشی در پژوهشنامه متین

فوزی (۱۳۷۸) با بررسی نسبت مذهب و توسعه، الگوی بومی- مذهبی توسعه را الگوی غالب دانسته و آن را در سه طیف حداکثرگرایان مذهبی، حداقل‌گرایان مذهبی و رویکرد

اعتدالی دسته‌بندی می‌کند. به باور وی، تنها دیدگاه سوم قابلیت نظریه‌پردازی برای توسعه بومی را داشته و با ویژگی‌های مذهبی، ملی و نظام بین‌الملل انطباق بیشتری دارد. تقویت این نگرش می‌تواند به توسعه پایدار و مشروع در جمهوری اسلامی بینجامد.

دانش‌پور (۱۳۹۴) با رویکردی فقهی، پیوند میان رفتار مصرفی صحیح و توسعه پایدار را بررسی کرده است. وی معتقد است باورمندی دینی می‌تواند نگرش جدیدی به مصرف ایجاد کند و موازینی مانند حرمت اسراف و تبذیر و قواعدی چون نفی سبیل و اعانه بر اثم و عدوان، انگیزه لازم برای حمایت از تولید داخلی و حرکت به‌سوی رشد پایدار را فراهم می‌آورد.

ب) پیشینه پژوهشی در دیگر منابع

عابدی اردکانی (۱۳۹۳) رابطه فرهنگ سیاسی نخبگان در دولت‌های هاشمی، خاتمی و احمدی‌نژاد با توسعه‌نیافتگی سیاسی را بررسی کرده است. یافته‌ها حاکی از آن است که تمایل نداشتن نخبگان به گسترش مشارکت و رقابت سیاسی و وجود شکاف میان آن‌ها - که نشان‌دهنده فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه‌گرا است - از عوامل اصلی توسعه‌نیافتگی سیاسی بوده‌اند.

جعفری و قاسمی (۱۳۹۹) با تحلیل روابط نخبگان سیاسی پس از انقلاب، بر دو عامل تأکید می‌کنند: عدم درک روشنفکران از ارزش‌های بومی و عدم تمایل نخبگان سیاسی به ورود روشنفکران به عرصه قدرت؛ این دو عامل به‌عنوان موانع توسعه فرهنگ سیاسی پس از انقلاب شناسایی شده‌اند.

خسروی و شهسواری (۱۳۹۵) نیز فرهنگ سیاسی تابعیتی و غیرمشارکتی نخبگان را عاملی جدی در توسعه‌نیافتگی سیاسی و ضعف کارایی نهادهای مدنی دانسته‌اند.

گرائیلی و همکاران (۱۴۰۲) نشان داده‌اند که فرهنگ سیاسی نخبگان - در صورت دموکراتیک بودن - می‌تواند پیش‌برنده توسعه سیاسی باشد؛ اما در جوامعی با فرهنگ سیاسی ضد‌مشارکتی و ساختارهای اقتدارگرا، می‌تواند مانعی جدی برای دموکراسی باشد. مطابق نظریه‌های گذار، هرچه ارزش‌های مشارکتی در فرهنگ سیاسی کشوری بیشتر باشد، توسعه سیاسی نیز بیشتر خواهد بود.

فلاح (۱۳۹۰) به این پرسش پرداخته که فرهنگ سیاسی نخبگان تا چه اندازه در توسعه نیافتگی سیاسی ایران پس از انقلاب نقش داشته است؟ پاسخ وی بر وجود عناصر رفتاری و ارزشی بازدارنده در فرهنگ سیاسی نخبگان به عنوان مانعی در راه توسعه سیاسی تأکید دارد. محمدی (۱۳۹۶)، مسئله تعارضات سیاسی ناشی از فرهنگ و توسعه را بررسی کرده است. به باور وی، عدم گردش نخبگان و سکون جامعه از موانع اصلی توسعه هستند. همچنین، عدم انسجام فرهنگی نخبگان مانعی عمده در گذار به توسعه یافتگی است و ایجاد این انسجام برای تحقق توسعه امری حیاتی تلقی می شود.

حیدری (۱۳۹۲) با بررسی علل عدم نهاده شدن وفاق میان نخبگان سیاسی، تفاوت معناداری در ارزش ها، هنجارها و ارزیابی عملکرد نهادها میان نخبگان اصول گرا و اصلاح طلب یافته است. وی نتیجه می گیرد که فرهنگ سیاسی دموکراتیک-از طریق تقویت کنش ارتباطی- می تواند وفاق نخبگان را افزایش دهد.

زارعی (۱۳۹۳) با تأکید بر کنش بین الحزابی و فرهنگ تعاملی نخبگان حزبی، ضعف نهادینگی احزاب سیاسی را به عنوان یکی از مهم ترین یافته های پژوهش خود برمی شمارد. پژوهش های مرور شده، با محوریت نقش نخبگان سیاسی، مجموعه ای از کاستی ها در فضای سیاسی ایران را برجسته می کنند که شامل مواردی مانند عدم تمایل نخبگان به گسترش مشارکت و رقابت سیاسی؛ شکاف و اختلاف در میان نخبگان؛ عدم تمایل به ورود روشنفکران به عرصه قدرت؛ غلبه فرهنگ سیاسی غیردموکراتیک و اقتدارگرا؛ وجود عناصر رفتاری واگرا و غیرسازنده؛ عدم انسجام فرهنگی نخبگان؛ تفاوت های معنادار در ارزش ها و هنجارهای سیاسی میان جریان های فکری؛ ضعف نهادینگی احزاب سیاسی است. این عوامل در کنار هم مانع شکل گیری فرهنگ سیاسی پویا و سازنده شده و روند دستیابی به توسعه را با کندی و چالش مواجه کرده اند. در این میان، رویکرد گفتمانی به مسئله علل گفتمانی نشدن مفهوم توسعه در میان نخبگان سیاسی جمهوری اسلامی، وجه نوآورانه تحقیق حاضر را تشکیل می دهد.

۲. چارچوب نظریه: گفت‌وگویی شدن مفهوم توسعه

در این نوشتار، اصطلاح «گفت‌وگویی شدن» از چارچوب نظری یورگن هابرماس وام گرفته‌اشده است. لازم به تأکید است که مفهوم گفت‌وگو نزد هابرماس با کاربرد رایج آن در ایران - که عمدتاً متأثر از اندیشمندانی چون فوکو، لاکلائو و موفه است - تفاوت بنیادین دارد. ازاین‌رو، ترجمه مفهوم هابرماسی آن به «گفت‌وگو» با نظام فکری او همخوانی بیشتری دارد (انصاری، ۱۳۸۴، ص. ۱۲).

هابرماس برخلاف سنت فلسفی جست‌وجوی تعاریف کلی و فراتاریخی (مانند افلاطون و کانت)، معتقد است هیچ تعریف پیشینی و جهان‌شمولی وجود ندارد. به باور او، هر مفهوم باید از طریق فرایند گفت‌وگو تعریف شود. تعریفی که در این فرایند مورد توافق قرار گیرد تا زمانی که با استدلال‌های متقاعدکننده‌ای به چالش کشیده نشود، معتبر باقی می‌ماند و مبنای کنش‌های جمعی قرار می‌گیرد.

برخلاف تفسیر شانتال موفه که هابرماس را در زمره متفکران «پساسیاسی» می‌داند، او منازعه را به‌عنوان اصل بنیادین زندگی جمعی - به‌ویژه در عرصه سیاست - به رسمیت می‌شناسد (پورزکی، ۱۴۰۰، ص. ۳۶۵). البته هابرماس معتقد نیست همهٔ وجوه زندگی فردی و اجتماعی خصلت منازعه‌آمیز دارد؛ بسیاری از امور تابع قواعد «جهان زیست» (مانند سنت و عرف) هستند؛ اما سیاست در نظر او قلمرو بروز اختلاف نظرها و تقابل‌هاست و تنها راه مدیریت آن، گفت‌وگو (به معنای هابرماسی) است.

گفت‌وگو نزد هابرماس به معنای گفت‌وگوی استدلالی عقلانی عاری از اجبار، تحریف، خشونت و تطمیع است. در این فرایند، هر طرف باید فرصت برابر برای طرح ادعا و نقد استدلالی طرف مقابل را داشته باشد. هابرماس باوری روش‌شناختی به این ایده دارد که اگر چنین گفت‌وگویی بدون دخالت عوامل تحریف‌کننده تداوم یابد، انسان‌ها قادر خواهند بود درباره هر موضوعی به فهم مشترک یا فهم بین‌الاذهانی دست یابند. از آنجا که انسان موجودی زبانی است، این گفت‌وگوی عقلانی امکان دستیابی به فهم مشترک را فراهم می‌کند و این فهم، معیار «حقیقت» یک مفهوم - مانند عدالت یا آزادی - قلمداد می‌شود (Habermas, 1984, p. 212). این فهم تا زمانی که به چالش کشیده نشود، مبنای سازمان‌دهی زندگی سیاسی و اجتماعی قرار می‌گیرد.

از نظر هابرماس، پس از حصول فهم بین‌الذهانی، امکان دستیابی به اجماع و توافق نیز فراهم می‌شود. این توافق می‌تواند اساس تصمیم‌گیری‌ها و خط‌مشی‌گذاری‌های سیاسی باشد؛ اما نکته کلیدی این است که این فهم و توافق بیش از آنکه محصول دولت باشد، برآمده از حوزه عمومی - و به‌ویژه حوزه عمومی سیاسی - است.

حوزه عمومی در نظر هابرماس فضایی است که شهروندان به‌طور برابر و آزاد در آن گرد هم می‌آیند و با رعایت اخلاق گفتمانی (بیان استدلالی و عاری از اجبار) به گفت‌وگو می‌پردازند. مهم‌ترین مصادیق حوزه عمومی سیاسی، مطبوعات، رسانه‌ها و پارلمان‌ها هستند (Habermas, 1989, p. 156). پارلمان به‌عنوان نهاد گفتمانی باید به توافق بین‌الذهانی برسد و خروجی آن به‌صورت «افکار عمومی» به دستگاه دولت منتقل شود تا بر اساس عقلانیت استراتژیک (محاسبه هزینه-فایده) اجرایی گردد. هابرماس سه عرصه اجتماعی را از هم متمایز می‌کند:

۱. **دولت:** که بر اساس عقلانیت استراتژیک عمل می‌کند و هدفش تحقق اهداف تعیین شده از سوی حوزه عمومی است.

۲. **جامعه مدنی:** که نماینده منافع خصوصی و بخشی است (مانند احزاب و گروه‌های ذی‌نفع) و رابطه‌اش با دولت مبتنی بر مذاکره و مصالحه است، نه گفتمان.

۳. **حوزه عمومی:** که عرصه گفت‌وگوی آزاد و برابر درباره امور عمومی است.

تمایز کلیدی میان جامعه مدنی و حوزه عمومی در «عمومی بودن» موضوعات مورد بحث است: جامعه مدنی دنبال منافع خاص است، حال آنکه حوزه عمومی به مسائل مشترک و سرنوشت‌ساز برای اکثریت می‌پردازد (انصاری، ۱۳۸۴، ص. ۹۳؛ Habermas, 1989, pp. 279-283).

مفهوم «گفتمانی نشدن» در این مقاله بر اساس خوانش فوق از هابرماس به کاررفته است. گفتمانی نشدن در ساده‌ترین تعریف، به عدم حصول اجماع درباره مفاهیم کلان سیاسی در یک جامعه یا نظام سیاسی اشاره دارد - حتی با وجود تلاش‌های نهادهای سیاسی برای ایجاد گفت‌وگو با جامعه. ادعای محوری این مقاله آن است که مفهوم توسعه (و بسیاری از مفاهیم بنیادین دیگر) در ایران پس‌انقلاب، این فرایند گفت‌وگویی را طی نکرده و به «دال‌های منسجم و مورد توافق» در گفتمان سیاسی تبدیل نشده‌اند.

با گذشت بیش از چهار دهه از تأسیس جمهوری اسلامی ایران، دست کم در سطح نخبگان

و رهبران سیاسی، هیچ اجماع یا توافق بین‌الاذهانی پایدار درباره چستی و چگونگی توسعه شکل نگرفته است. این وضعیت را می‌توان «گفتمانی نشدن توسعه» نامید. باید توجه داشت که گفتمانی نشدن با اختلاف‌های تاکتیکی یا روش‌های اجرایی متفاوت است؛ این پدیده ریشه در تعریف ناپذیری بنیادهای اندیشه‌ای و عدم شکل‌گیری فهم مشترک از مبانی مفهومی دارد.

۳. مفهوم توسعه در دوران پساانقلاب

پس از پایان جنگ تحمیلی، مفهوم توسعه از حاشیه به مرکز گفتمان جمهوری اسلامی جابه‌جا شد و به کانونی بحث‌برانگیز در منازعات سیاسی بدل گشت. از آن زمان تاکنون، این مفهوم نه تنها موضوعی چالشی در عرصه نظر باقی مانده، بلکه در میدان مبارزه سیاسی نیز به یکی از محورهای اصلی تقابل تبدیل شده و تا حدی مرزبندی جناح‌ها و گروه‌های سیاسی را شکل داده است (موتقی، ۱۳۸۵). در کنش رسمی سیاستمداران جریان‌های اصلی نیز شاهد تکوین چندین گفتمان متفاوت نسبت به توسعه هستیم که تعارضات نظری و عملی میان آن‌ها را تشدید کرده است. در ادامه، این گفتمان‌ها به اختصار معرفی و تحلیل می‌شوند.

۳-۱. گفتمان توسعه‌گرایی

در این مقاله، توسعه‌گرایان به سیاست‌گذارانی اطلاق می‌شود که مفهوم توسعه را به معنای عام و جهانی شده آن - به مثابه یک گفتمان مسلط - می‌پذیرند. درک آنان از توسعه را می‌توان با همان شاخص‌های علمی و بین‌المللی سنجید و ارزیابی کرد. دو جریان عمده در این طیف عبارتند از: توسعه‌گرایان اقتصادی و توسعه‌گرایان سیاسی.

۳-۱-۱. توسعه‌گرایان اقتصادی

بخش بزرگی از نیروهای سیاسی پس از جنگ - که بعدها با عنوان کارگزاران سازندگی شناخته شدند - در خصوص مفهوم توسعه، همان تعریف علمی جهانی را پذیرفته بودند و پیوستن به اقتصاد جهانی با معیارهای بین‌المللی را تنها راهکار می‌دانستند. در آن دوره، گفتمان اقتصادی مسلط در سطح جهانی نتولیرالیسم بود که از طریق نهادهایی مانند

صندوق بین‌المللی پول سیاست‌های خود را ترویج و اعمال می‌کرد. خصوصی‌سازی، شناورسازی نرخ ارز، تشویق صادرات غیرنفتی، جلب سرمایه‌گذاری خارجی، عدم کنترل قیمت‌ها و کاهش سریع یارانه‌ها از مهم‌ترین توصیه‌های این نهادها برای ادغام اقتصادهای ملی در نظام جهانی به شمار می‌آمد. به تعبیر مصلی نژاد سیاست تعدیل اقتصادی، مسیر انقلاب را به سمت جهت‌گیری‌های اقتصاد بازار سوق داد (۱۳۹۵، ص. ۴۴۷).

دولت اول هاشمی رفسنجانی، سیاست تعدیل اقتصادی مبتنی بر خصوصی‌سازی و جذب سرمایه خارجی را به‌عنوان مبنای گفتمان اقتصادی خود برگزید و کوشید تا با اجرای آن، بخشی از ویرانی‌های ناشی از جنگ هشت‌ساله را به‌سرعت جبران کند. البته اتخاذ این سیاست، تابع ضرورت‌های بیرونی مانند خرابی‌های پس از جنگ و نیاز به بازسازی سریع بود. به نظر می‌رسد کارگزاران اصلی این سیاست نیز به‌تدریج با ابعاد آن آشنا شدند؛ محسن نوربخش، وزیر اقتصاد و دارایی دولت اول هاشمی و از طراحان اصلی سیاست تعدیل، بعدها اعتراف کرد: «باید اعتراف کرد که در آن مقطع ما هیچ‌گونه تئوری منسجم و مشخص حداقل در زمینه اقتصاد در ذهن نداشتیم، اما به‌تدریج در یک فرایند زمانی و بر اساس تجربه به سمت یک تئوری مشخص حرکت کردیم» (بیغشی، ۱۳۸۹/۱۰/۱۹).

در انتخاب این رویکرد، شخصیت و دیدگاه هاشمی رفسنجانی نقشی بسیار تأثیرگذار داشت. وی بعدها در دفاع از سیاست‌های اقتصادی دوران خود استدلال می‌کرد: «عدالت توسعه فقر نیست، عدالت توسعه غنا است که آن هم بدون توسعه امکان‌پذیر نیست. این هدف مسیرهای علمی و روشن دارد و با شعارهای پرزرق‌وبرق امکان‌پذیر نیست» (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۷/۸/۲۶).

سیاست‌های اقتصادی دولت هاشمی رفسنجانی در دوره نخست ریاست‌جمهوری، به‌سرعت با موجی از مخالفت و مقاومت از سوی نهادهای درون حاکمیت و نیز پیامدهای اجتماعی نامطلوبی مانند تعمیق شکاف طبقاتی روبه‌رو شد. برخی پژوهش‌ها در این زمینه تأکید دارند که وی در نیمه دوم دولت دوم خود ناگزیر شد از سیاست تعدیل اقتصادی به‌سوی «سیاست تثبیت» - که گونه‌ای تعدیل‌شده‌تر و ملایم‌تر محسوب می‌شد - عقب‌نشینی کند (احمدی امویی، ۱۳۸۵، ص. ۳۳۳).

باین حال، آنچه در اینجا برای پژوهش حاضر حائز اهمیت است، نوع فهم و برداشتی است که کارگزاران اصلی این دوره از مفهوم «توسعه» داشتند. تقریباً تمامی منتقدان منصف این دوره بر این نظر اتفاق دارند که درک حاکم بر توسعه در آن سال‌ها، درکی تک‌بعدی و تقلیل‌گرا بود که پدیده‌ای چندوجهی را صرفاً در بعد اقتصادی آن خلاصه می‌کرد. حتی برخی از تحلیلگران بر این باورند که مفهوم توسعه در عمل با رشد اقتصادی، یکسان انگاشته می‌شد؛ به گونه‌ای که وقتی هاشمی رفسنجانی و همکارانش از توسعه سخن می‌گفتند، مقصودشان در واقع دستیابی به نرخ‌های بالاتر رشد اقتصادی بود (ر.ک. وزیران و طلوعی، ۱۳۹۶).

۳-۱-۲. توسعه‌گرایان سیاسی

دسته دوم از جریان توسعه‌گرا را می‌توان «توسعه‌گرایان سیاسی» نامید. شاید مهم‌ترین تمایز این گروه با توسعه‌گرایان اقتصادی، در اولویت‌بندی بحران‌های توسعه باشد؛ جایی که توسعه سیاسی به عنوان پیش‌شرط یا حداقل زمینه‌ساز ضروری برای توسعه اقتصادی در نظر گرفته می‌شود. انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ را می‌توان نقطه عطف برآمدن این گفتمان دانست. این رویداد را برخی واکنشی طبیعی به مدرنیزاسیون شتابان دوران پیشین و برخی دیگر پاسخی به جنبش‌های اجتماعی برآمده از تحولات ساختاری ایران در دوره هاشمی رفسنجانی تفسیر کرده‌اند. در این مقطع، مطالبه توسعه سیاسی به خواسته نخست بدل شد و سید محمدخاتمی، به عنوان نماینده فکری اصلی این مطالبات، توانست برای هشت سال رهبری اجرایی کشور را بر عهده گیرد.

جنبش موسوم به اصلاحات، حتی بیش از دوره سازندگی، به مفهوم استاندارد و جهان‌شمول توسعه وفادار بود. افزون بر حوزه اقتصاد، این جریان با طرح ایده «گفت‌وگوی تمدن‌ها» کوشید روابط ایران با جامعه بین‌المللی را تنش‌زدایی کرده و وارد نوعی دیالوگ سازنده با جهان شود.

خاتمی، به عنوان چهره‌ای فرهنگی و روحانی با آثار متعددی در زمینه اندیشه سیاسی (خاتمی، ۱۳۷۶؛ ۱۳۷۷؛ ۱۳۸۵)، در مرحله نخست کوشید مفهوم توسعه را از محدوده صرف اقتصادی فراتر ببرد و سپس با تأکید بر نقش جامعه مدنی، نسبت تقدم و تأخر توسعه سیاسی و اقتصادی را تبیین کند. در واقع، خاتمی نخستین شخصیت در میان رهبران جمهوری اسلامی ایران است که صراحتاً اصطلاح «جامعه مدنی» را به کار برد.

در این زمینه، سال ۱۳۷۷ اوج گسترش گفتمان توسعه سیاسی محسوب می‌شود. تنها در این دوره است که مفهوم «توسعه سیاسی» به صورت مستقیم و آشکار مورد استفاده قرار گرفت؛ چرا که در دوره‌های دیگر، عمدتاً شاخص‌ها و مؤلفه‌های توسعه سیاسی مطرح بوده‌اند و نه خود این اصطلاح به‌طور مشخص. برخی پژوهشگران بر این باورند که جایگاه گفتمان توسعه سیاسی در سال ۱۳۷۷ حتی از سال‌های نخست پس از انقلاب مشروطه نیز برتر بوده است. به طور کلی، سال ۱۳۷۷ را می‌توان نقطه اوج منحنی شاخص‌های توسعه سیاسی در ایران دانست (فرقانی، ۱۳۸۱، صص. ۳۹-۱).

در عرصه داخلی، خاتمی با شعار «توسعه سیاسی» و «جامعه مدنی» کوشید تا به قول خود «معاند را به مخالف و مخالف را به موافق تبدیل کند» و از تمامی ظرفیت‌های داخلی برای پیشبرد برنامه‌های توسعه بهره گیرد. این بخش از دیدگاه‌های او به‌ویژه مورد استقبال طبقه متوسط شهری و جامعه دانشگاهی رو به گسترش قرار گرفت که در دوره سازندگی رشد یافته بودند؛ اما فرصت مشارکت مؤثر در عرصه‌های مدنی و سیاسی را نیافته بودند. در سطح بین‌المللی نیز شعار «تنش‌زدایی» مورد حمایت طبقات در حال رشد صنعتی و بخش مالی قرار گرفت که برای مدت‌ها امکان حضور فعال در عرصه جهانی را نداشتند.

دوره اصلاح‌طلبی با ارائه درکی فرهنگی و سیاسی‌تر از توسعه، تلاش کرد وجه صرفاً اقتصادی دوران پیشین را تکمیل نماید و راه را برای اصلاحات ساختاری – که به عنوان موانعی بزرگ در مسیر توسعه عمل می‌کردند – فراهم کند. حتی پس از گذشت دو دهه از انقلاب، بسیاری از مشکلات ساختاری باقی‌مانده بود که ریشه‌ای غیراقتصادی داشت. با این حال، نمی‌توان انکار کرد که جنبش اصلاحات نیز با موانع سخت و پیچیده‌ای روبرو شد و در نهایت نتوانست به تمام اهداف خود دست یابد. به‌ویژه با آغاز پرونده هسته‌ای در اواخر این دوره، موضوع توسعه سیاسی و جامعه مدنی به هدفی دورتر و پیچیده‌تر تبدیل شد.

۳-۲. موعودگرایی سیاسی

درک و خوانشی دیگر از توسعه را می‌توان در چارچوب موعودگرایی سیاسی تحلیل کرد. این گفتمان در ایران پساانقلاب بر آمیزه‌ای از آموزه‌های موعودگرایانه و اسلام سیاسی استوار شد و در طول سه دهه به تدریج جایگاه خود را در میان جریان‌های سیاسی تثبیت کرد (میرموسوی، بی‌تا). با این حال، ظهور آشکار این نگرش به توسعه عمدتاً با روی کار آمدن محمود احمدی‌نژاد در انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۴ رقم خورد.

احمدی‌نژاد در مقام شهردار تهران، با ایجاد یک جبهه گفتمانی رقیب در برابر دولت‌های هاشمی رفسنجانی و خاتمی، تلاشی سازمان‌یافته را برای کسب برتری در رقابت با نامزدهای شناخته‌شده‌تر جریان اصول‌گرایی به کار بست. وی با دوگانه‌سازی‌های گفتمانی - مانند «رشد سیاسی در برابر توسعه سیاسی» یا «توسعه اقتصادی اسلامی در برابر توسعه اقتصادی» دولت‌های پیشین - توانست در انتخابات پیروز شود و این موقعیت را برای دو دوره در اختیار گیرد.

در طول ریاست جمهوری، احمدی‌نژاد کوشید هویت سیاسی خود را بر اساس «دیگری‌سازی» از وضع موجود تعریف کند. او با تأکید بر سرمایه‌های نمادین دو گفتمان سازندگی و اصلاحات و شاخص‌سازی از آن‌ها، تصویری نو از تقابل در عرصه سیاست، اجتماع و اقتصاد ایران ارائه داد. این استراتژی به‌ویژه در رقابت با هاشمی رفسنجانی در دور دوم انتخابات ۱۳۸۴ مؤثر واقع شد تا جایی که با بهره‌گیری از یک گفتمان منسجم و غیریت‌ساز و استفاده از جامعه‌ای دوقطبی‌شده، توانست پایگاه رأی جریان اصول‌گرایی و نهادهای مرتبط با آن را جلب کند (تاجیک و روزخوش، ۱۳۸۷، صص. ۱۱۰-۱۲۵).

دال مرکزی گفتمان احمدی‌نژاد، مفهوم عدالت بود که بر خوانشی ایدئولوژیک از اسلام استوار می‌شد. گفتمان دولت نخست او بر دغدغه‌های فرهنگی اسلام‌گرایانه تمرکز داشت و عدالت و عدالت‌گستری را محوری‌ترین اصل خود تعریف می‌کرد (خواجه سروی، ۱۳۸۶، ص. ۳۷). مفاهیمی چون مهرورزی، خدمت، پیشرفت و تعالی نیز حول این دال مرکزی معنا می‌یافتند.

برخلاف دولت‌های پیشین که بیشتر به تصویرسازی‌های کلی بسنده می‌کردند، احمدی‌نژاد کوشید نمودهای عینی‌شده‌ای از مفاهیم گفتمانی خود خلق کند. پروژه

مسکن مهر، توزیع سهام عدالت، هدفمندسازی یارانه‌ها و پرداخت یارانه نقدی از مهم‌ترین اقداماتی بودند که برای نهادینه‌سازی نظم گفتمانی جدید در جامعه به اجرا درآمدند. از این منظر، دولت او در عرصه اقتصادی نقشی مداخله‌گرایانه‌تر و فعال‌تر نسبت به دولت‌های پیشین داشت. این اقدامات - که وی از آن‌ها به عنوان «جراحی اقتصادی» یاد می‌کرد - معطوف به حضور دولت در پیرامون به نفع قشرهای محروم و به زیان مراکز ثروت تفسیر می‌شد (حاتمی و کلاته، ۱۳۹۳، ص. ۲۲).

احمدی‌نژاد معتقد بود سیطره تفکر لیبرالی بر اقتصاد ایران چاره‌ای جز یک تحول بزرگ باقی نگذاشته است:

برای اصلاحات چاره‌ای جز اجرای تحول اقتصادی نداریم... این که ۲۰ و ۳۰ سال سرمایه کشور به کار گرفته شود، اما فقط عده خاصی از ثمرات آن بهره‌مند شوند، درست نیست... ۷۰ درصد یارانه به‌طور مستقیم توسط سه دهک برخوردار جامعه استفاده می‌شود و این موضوع یکی از علت‌های اصلاح نظام توزیع یارانه‌هاست (احمدی‌نژاد، ۲۱ شهریور ۱۳۸۷).

اگرچه این سیاست‌ها در ظاهر به الگوهای سوسیالیستی نزدیک می‌شدند، اما در عمل نتوانستند به کاهش پایدار شکاف طبقاتی یا بهبود ضریب جینی بینجامند. به باور برخی تحلیل‌گران، این اقدامات بیش از آنکه راه‌حلی ساختاری باشند، پاسخی گفتمانی برای تعمیق غیریت‌سازی با رقبا محسوب می‌شدند (رحیمی و کتابی، ۱۳۹۳، ص. ۵۱).

خوانش احمدی‌نژاد از توسعه اساساً متفاوت از الگوهای پیشین بود. او با جمله نمادین «شما از ملت فاصله گرفته‌اید»، گفتمان‌های توسعه‌ای پیشین را وارداتی، غیراصیل و تحمیل‌شده بر مردم معرفی می‌کرد و آن‌ها را فاقد دوراندیشی می‌دانست:

«متأسفانه در دوره‌ای که تصمیم گرفتیم کشور را بسازیم، تصویر روشنی از آینده کشور در نظر نگرفتیم و روش روشنی نیز اتخاذ نکردیم» (احمدی‌نژاد، ۱۹ فروردین ۱۳۸۹).

یکی دیگر از تاکتیک‌های وی برای بی‌اعتبار کردن گفتمان رقیب، ارجاع به «بازیگر سوم» (نیروهای خارجی) بود:

«کشورهای طراح برنامه توسعه اقتصادی وقتی دیدند که دستشان رو شده است گفتند باید شما هم برنامه توسعه سیاسی داشته باشید. این کشورها زمانی که دیدند با وجود اجرای

توسعه سیاسی در کشورهایی همچون ما باز مشکل حل نشد و مردم فهمیدند که فریب است، این بار نیز می گویند از نظر فرهنگی توسعه یافته نیستید و باید توسعه فرهنگی پیدا کنید» (احمدی نژاد، ۱۹ فروردین ۱۳۸۹).

در مقام عمل، دوران ریاست جمهوری احمدی نژاد با شکست نسبی در محقق سازی عدالت اجتماعی، افزایش شکاف طبقاتی، تعمیق فقر و بازساختاریابی مفهوم طبقه همراه بود.

اگرچه در این بخش بر بعد اقتصادی توسعه تأکید شد، اما دوگانه سازی و غیریت سازی گسترده میان دولت عدالت خواه و دولت های پیشین، در دیگر عرصه های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نیز قابل مشاهده است. ویژگی بارز گفتمان توسعه در دیدگاه احمدی نژاد، زیر سؤال بردن گفتمان های پیشین و برجسب زنی به آن ها به عنوان مفاهیمی وارداتی، غیرکارآمد و ناهمگون با ویژگی های جامعه ایرانی بود.

۳-۳. گفتمان پیشرفت گرایی (الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت)

در میانه تقابل گفتمانی میان دو جریان توسعه گرا و موعودگرایی سیاسی، گفتمان سومی عمدتاً توسط آیت الله خامنه ای طرح شد که برآمده از مکتب اسلام اجتهادی پویا و در پی تدوین الگوی بومی پیشرفت با ترکیبی از ویژگی های مدرن و هنجارهای فقهی بود. این گفتمان که در میانه سنت و مدرنیته جای می گیرد، هرچند حجیت علم و دانش بشری را به رسمیت می شناسد و بر بهره گیری از میراث علمی جهانی تأکید دارد، اما معتقد است این دانش باید با نیازها، زیست بوم و مسائل داخلی منطبق شده و بر اساس ظرفیت های بومی به کار گرفته شود تا در عرصه عمل کارآمدی بیشتری داشته باشد.

آیت الله خامنه ای در مواجهه با مفهوم پیشرفت، دو گرایش افراطی را نقد می کند:

یک گرایش عبارت است از خیانت هایی که به نام پیشرفت و تحول انجام گرفته؛ ضربه هایی که به نام خدمت و زیر پرچم اصلاحگری بر پیکر ملت ما وارد شده است. از دوران قاجار خیلی از درباریان قاجار و شاهزادگان قاجاری - که هم بی سواد بودند، هم دنیاپرست بودند، هم درعین حال با محافل غربی ارتباط داشتند - عامل و وسیله وابستگی نادانسته

کشور و فرهنگ ما به غرب شدند و ادعایشان این بود که این، پیشرفت و تحول است!... از یک طرف هم در نقطه مقابل، کسانی بوده اند و هستند که با هر نوع نوآوری و تحولی مخالفت کرده اند؛ به اسم اینکه این سابقه ندارد، این را نمی شناسیم، این را نمی دانیم، به این مشکوکیم. حدیث «شَرُّ الْأُمُور مُحَدَّثَاتُهَا» را بد معنا کرده اند. باینکه نوآوری سنت تاریخ است؛ سنت طبیعت است و بدون نوآوری زندگی بشر معنا پیدا نمی کند؛ اما این ها مخالفت کردند. این دو گرایش متضاد وجود داشته است (دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۶/۲/۲۵).

این نگرش را می توان نوعی اسلام گرایی مجدد دانست که با محوریت بخشیدن به بنیان های سنتی و هنجاری، امر مدرن را بازخوانی می کند تا راهی برای بهره مندی از دستاوردهای آن، همراه با حفظ هویت بومی بیاید. چنین رویکردی پیش تر در مواضع امام خمینی نیز مشهود بود؛ چنانکه در پاسخ به پرسشی درباره حکم شطرنج و موسیقی می گوید: «آن گونه که جناب عالی از اخبار و روایات برداشت دارید، تمدن جدید به کلی باید از بین برود و مردم کوخ نشین بوده و یا برای همیشه در صحراها زندگی نمایند» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۱۵۱). بر این اساس، اسلام گرایی فقهاتی عقل گرای شیعی بر کاربست دستاوردهای علم بشری تأکید دارد، اما آن را در چارچوب نظریه پردازی بومی و پاسخگو به نیازهای خاص جامعه ضروری می داند. در این دیدگاه، علم شائی ابزاری دارد و باید بر اساس اقتضائات هر جامعه به تولید نظریه بینجامد. آیت الله خامنه ای این موضوع را چنین توضیح می دهد:

الگوی توسعه ایرانی، الگوی توسعه بومی که ما برای توسعه کشور به سراغ نظریات دانشمندان اروپایی نرویم. نمی گویم از علم آن ها استفاده نکنیم؛ اما نسخه آن ها مال خودشان. علم آن ها را یاد بگیریم؛ اما نسخه بیماری خودمان را خودمان بنویسیم... ما گفتیم الگوی توسعه بومی تهیه کنیم، می گویند آقا کدام الگوی توسعه بومی؛ مگر می شود؟! ببینید، این همان رسوبات باقیمانده از گذشته است؛ نبود اعتماد به نفس است. اگر یک ملت می خواهد پیشرفت کند، نمی شود منتظر دیگران باشد (دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۶/۱۰/۱۳).

الگوی سوم درصدد است تا با کاهش تنش‌های گفتمانی دو قرائت پیشین، هم از دو قطبی‌سازی‌های مخرب پرهیز کند و هم راهی پایدار برای حل مسئله توسعه بیابد. این نگاه به دنبال تقریب نظم هنجاری سنتی و دستاوردهای دانش مدرن است تا هم پویایی اسلام در زندگی اجتماعی حفظ شود و هم تصویری کارآمد و روزآمد از آن ارائه گردد.

در این گفتمان، علم به مثابه موهبت الهی و برآمده از قدرت تفکر، راهگشای چالش‌های فنی زیست مدرن شناخته می‌شود، اما این نگاه ابزارانگارانه به معنای توانایی علم در حل تمام مسائل بشر نیست. از همین رو، نیاز بشر به دین به عنوان منبع فیض الهی برجسته می‌شود. این گفتمان بر همکاری کارکردی علم و دین تأکید دارد و معتقد است توسعه مادی بدون توسعه هنجاری نمی‌تواند سعادت انسان را تأمین کند؛ چراکه سعادت اخروی نیز درگرو برخورداری از جامعه‌ای توسعه‌یافته است. هرگونه دوگانه‌سازی علم و دین محکوم به شکست تلقی می‌شود.

نتیجه‌گیری

این مقاله در پی پاسخ به این پرسش بود که چه نسبتی میان توسعه و سه گفتمان مسلط در دولت‌های پساانقلاب ایران وجود دارد؟ با تحلیل گفتمانی اندیشه توسعه در سه خرده گفتمان فعال، کوشید تا وضعیت «گفتمانی نشدن» این مفهوم را در ایران پساانقلاب تبیین کند. اگر توسعه را به معنای افزایش ظرفیت نظام سیاسی برای مدیریت تضاد منافع، تلفیق مردمی‌بودن با آزادی و ایجاد تغییرات ساختاری در راستای پیشرفت، صنعتی‌شدن، رفع فقر و وابستگی بدانیم، آنگاه اهمیت استقرار آن در جامعه آشکار می‌شود. از سوی دیگر، توسعه سیاسی تنها از طریق اصلاح تعاملات دولت و جامعه و از رهگذر اجتماعی‌شدن (گفتمانی‌شدن) اندیشه توسعه ممکن است. توسعه سیاسی پیوندی عمیق با فرهنگ سیاسی جامعه دارد و پویایی‌های یک جامعه را توضیح می‌دهد.

از منظر تاریخی، پس از اولویت یافتن توسعه اقتصادی در دوره پساانقلاب، در نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ توسعه سیاسی با شتابی فزاینده مطرح شد. برخی این گرایش را پاسخی به سیاست‌های توسعه اقتصادی محض دولت سازندگی می‌دانند که توسعه سیاسی را به حاشیه رانده بود. توسعه سیاسی در ادامه و همراه با توسعه اقتصادی، به شکل‌گیری فرهنگ

سیاسی پویا، چندلایه و تعاملی در ایران انجامید که پیچیدگی آن با فرایند جهانی شدن و افزایش خودآگاهی ناشی از ارتباطات جهانی بیشتر شد. این روند در دهه های بعد به فرهنگ سیاسی تکرنگرا و چندلایه منجر گردید که فهم آن برای پیگیری سیاست های توسعه ضروری است.

توسعه در ایران پساانقلاب مسیری منسجم و معین را طی نکرده و به وضعیت نامتقارن و نامتوازن انجامیده است؛ به گونه ای که حتی در توزیع عادلانه امکانات نیز ناتوان بوده و شکاف میان مناطق توسعه یافته و محروم همچنان عمیق تر شده است. این امر هم برای حکمرانی و هم برای زیست اجتماعی چالش های متعددی ایجاد کرده است.

در چارچوب نظری هابرماس، ریشه گفتمانی نشدن اندیشه توسعه در ایران پساانقلاب را می توان در فقدان اجماع و فهم بین الاذهانی مشترک میان نیروهای سیاسی، همراه با ضعف جامعه مدنی و فضای عمومی لازم برای کنش ارتباطی آزاد جستجو کرد. نبود بستر گفت و گوی آزاد درباره منافع و اولویت های ملی، سبب شخصی شدن اندیشه توسعه شده است؛ به طوری که بدون اتکا به فهمی مشترک، با هر تغییر دولت، قرائتی جدید از اولویت ها ارائه می شود و برنامه ریزی بر همان اساس سامان می یابد. این منازعه حتی به حوزه واژگانی نیز سرایت کرده؛ چنان که در برنامه هفتم توسعه، عبارت «برنامه هفتم پیشرفت» به کار رفت و در اسناد رسمی نمایان شد.

گفتمانی شدن مفهوم توسعه در ایران یک ضرورت ملی است و نخبگان در این فرایند نقشی محوری دارند. ایجاد فضای آزاد گفت و گو برای تمامی نخبگان، شرط لازم برای دستیابی به ادراک بین الاذهانی مشترک درباره توسعه است. بر اساس چارچوب نظری مقاله تازمانی که گفت و گوی آزاد در حوزه عمومی میان نخبگان صورت نپذیرد، مسئله توسعه در ایران کماکان با چالش مواجه خواهد بود.

منبع

- احمدی امویی، بهمن (۱۳۹۰). اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات گام نو.
- احمدی نژاد، محمود (۱۹ فروردین ۱۳۸۹). انتقاد احمدی نژاد از نظام برنامه ریزی توسعه. تابناک، قابل دسترس در: <https://www.tabnak.ir/000O6n>
- احمدی نژاد، محمود (۱۳۸۷). چاره ای جز اجرای طرح تحول اقتصادی نداریم. همشهری آنلاین، پنجشنبه ۲۱ شهریور، قابل دسترس در: <https://www.hamshahrionline.ir/news/63080>
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- انصاری، منصور (۱۳۸۴). دمو کراسی گفتگویی: امکانات دمو کراتیک در اندیشه های یورگن هابرماس و میخیل باختین. تهران: نشر مرکز، چاپ اول.
- بیغشی، محمدرضا (۱۹ دی ۱۳۸۹). نگاهی به سیاست تعدیل اقتصادی دولت هاشمی / وقتی بوی شکست به مشام می رسد. در سایت تاریخ ایرانی. <http://tarikhirani.ir/fa/news/7047>
- پورزکی، گیتی (۱۴۰۰). مواجهه با دیگری: موفه یا هابرماس. پژوهش سیاست نظری، ۱۵(۲۹)، ۳۳۷-۳۷۲. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1400.13.29.8.8>
- تاجیک، محمدرضا و روزخوش، محمد (۱۳۸۷). بررسی نهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری ایران از منظر تحلیل گفتمان. مسائل اجتماعی ایران، ۱۶(۶۱)، ۸۳-۱۲۸. <https://dor.isc.ac/dor/%20%E2%80%8E20.1001.1.24766933.1387.1387.5.3.0>
- جعفری، افشین و قاسمی، زهرا (۱۳۹۹). تأثیر رابطه نخبگان سیاسی حاکم و روشنفکران بر توسعه فرهنگ سیاسی پس از انقلاب اسلامی. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۴(۵۲)، ۲۲۵-۲۴۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20083777.1399.14.52.12.2>
- حاتمی، عباس و کلاته، فرزاد (۱۳۹۳). دولت در پیرامون و پیرامون در دولت: سندروم های درهم تنیدگی اقتصاد، سیاست و اجتماع. مطالعات راهبردی، ۱۷(۶۳)، ۳۶-۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1393.17.63.1.8>

- حیدری، مهدی (۱۳۹۲). مطالعه وفاق نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران: مورد نخبگان درون حاکمیت. رساله دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- خاتمی، سید محمد (۱۳۷۶). از دنیای شهر تا شهر دنیا: تأملی بر نسبت اخلاق و سیاست. تهران: طرح نو.
- خاتمی، سید محمد (۱۳۷۷). دین و دنیا در عصر مدرن. تهران: طرح نو.
- خاتمی، سید محمد (۱۳۸۵). احیای فکر دینی در اسلام. تهران: طرح نو.
- خسروی، محمدعلی و شهبازی، شهره (۱۳۹۵). فرهنگ سیاسی نخبگان حاکم و کارآمدی سازمان‌های غیردولتی جمهوری اسلامی ایران. دولت‌پژوهی، ۲(۸)، ۱۸۹-۲۲۹.
<https://doi.org/10.22054/tssq.2017.7203>
- خواجه سروی، غلامرضا (۱۳۸۶). فراز و فرود گفتمان عدالت در جمهوری اسلامی ایران. دانش سیاسی، ۳(۲)، ۳۶-۵۶. پیاپی ۳۶.
<https://doi.org/10.30497/pk.2008.43>
- دانش‌پور، افتخار (۱۳۹۴). اصول حاکم بر مصرف در جهت رشد و توسعه پایدار بر مبنای اندیشه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۷(۶۷)، ۷۳-۹۴.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1394.17.67.4.8>
- دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۸۶/۲/۲۵). بیانات در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3383>
- دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۸۶/۱۰/۱۳). بیانات در دیدار دانشجویان دانشگاه‌های استان یزد. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3416>
- رحیمی، علیرضا و کتابی، محمود (۱۳۹۳). گفتمان امنیتی دولت‌های نهم و دهم به مثابه گفتمان قبض و بسط انقلابی جدید. مطالعات راهبردی، ۱۷(۶۶)، ۳۱-۶۶.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1393.17.66.2.5>
- زارعی، غفار (۱۳۹۳). نقش فرهنگ تعاملی نخبگان حزبی در نهادینگی احزاب سیاسی جمهوری اسلامی ایران. رساله دکتری تخصصی علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
<https://ganj.irandoc.ac.ir//#/articles/0eb75cde8a58e9b6344bf96e64439b3e>

- عابدی اردکانی، محمد (۱۳۹۳). توسعه‌نیافتگی سیاسی از منظر فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران (۱۳۸۴-۱۳۶۸). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۹(۴)، ۱۳۳-۱۷۰.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1393.9.4.5.5>
- فرقانی، محمد مهدی (۱۳۸۱). تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران (از مشروطه تا خاتمی). علوم اجتماعی، ۹(۱۷)، ۱-۳۹.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17351162.1381.9.17.1.9>
- فلاح رحمت آبادی، زهرا (۱۳۹۰). بررسی تأثیر فرهنگ سیاسی نخبگان سیاسی بر توسعه‌نیافتگی سیاسی ایران پس از انقلاب اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه یزد.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/c031937bb84589e60959938a76857b77>
- فوزی، یحیی (۱۳۷۸). مذهب و توسعه در ایران: بررسی سه دیدگاه پس از انقلاب اسلامی. پژوهشنامه متین، ۱(۲)، ۲۰۵-۲۱۹.
https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_170834.html
- گرائیلی کربی، هانی، مطلبی، مسعود، ابوالفضلی، حسین و صالحی فارسانی، علی (۱۴۰۲). مناسبت فرهنگ سیاسی حوزه نخبگی و حکمرانی خوب: دلالت‌هایی برای ایران. پژوهش سیاست نظری، ۱۸(۳۳)، ۲۰۱-۲۲۲.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1402.18.33.9.0>
- محمدی کرارودی، مجتبی (۱۳۹۶). فرهنگ و توسعه سیاسی: تحلیل تعارضات فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه تهران.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/4453d857468a1e8cb691f174e4fffe89>
- مصلی‌نژاد، عباس (۱۳۹۵). اقتصاد سیاسی ایران (دوران معاصر). تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- موثقی، احمد (۱۳۸۵). مسائل توسعه در ایران. تهران: نگارستان اندیشه، چاپ اول.
- میرموسوی، سید علی (بی‌تا). موعود گرایی سیاسی. دین آنلاین، قابل دسترسی در:
<https://www.dinonline.com/5207/>
- وزیریان، امیرحسین و طلوعی، هادی (۱۳۹۶). بررسی مدل توسعه در دوران ریاست‌جمهوری هاشمی. سیاست، ۴(۱۴)، ۷۸-۶۱.
<https://ensani.ir/fa/article/374419/>

- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۲۶ / ۸ / ۱۳۸۷). عدالت با شعار محقق نمی شود / فرهنگ اجرای سند چشم انداز جا نیفتاده است. خبرگزاری مهر، قابل دسترس در: <https://www.mehrnews.com/news/783943/>
- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۲). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی، چاپ دهم.

References

- Abedi Ardakani, M. (2014). Political Underdevelopment from Perspective of Elites Political Culture in Iran (1989-2005). *Research Letter of Political Science*, 9(4), 133-170. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1393.9.4.5.5>
- Ahmadi Amouei, B. (2011). *The Political Economy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Gam-e No Publications. [In Persian]
- Ahmadinejad, M. (2008, September 11). We Have No Choice But to Implement the Economic Transformation Plan. *Hamshahri Online*. Retrieved from: <https://www.hamshahrionline.ir/news/63080/>
- Ahmadinejad, M. (2009, April 8). Ahmadinejad's Criticism of the Development Planning System. *Tabnak*. Retrieved from: <https://www.tabnak.ir/000O6n>
- Ansari, M. (2005). *Dialogic Democracy: Democratic Possibilities in the Thoughts of Jürgen Habermas and Mikhail Bakhtin*. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Bighashi, M. R. (2011, January 9). A Look at Hashemi's Economic Adjustment Policies/ When the Smell of Failure Arrives. *Tarikh-e Iranian*. Retrieved from: <http://tarikhirani.ir/fa/news/7047>
- Daneshpour, E. (2015). Principles of Consumption for Growth and Sustainable Development based on Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 17(67), 73-94. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1394.17.67.4.8>
- Fallah Rahmatabadi, Z. (2011). Investigating the Impact of Elite Political Culture on Iran's Political Underdevelopment After the Islamic Revolution. *Master's thesis*, Yazd University. Retrieved from: <https://ganj.irandoc.ac.ir//#/articles/c031937bb84589e60959938a76857bf7>

-
- Fawzi, Y. (1999). Religion and Development in Iran: Examining Three Perspectives after Iran's Islamic Revolution. *Matin Research Journal*, 1(2), 205-219.
https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_170834.html
 - Forghani, M. M. (2002). Evolution of Political Development Dicnurse in Iran (From The 1906 Constitutional Revolution to 1998). *Social Sciences*, 9(17), 1-39.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17351162.1381.9.17.1.9>
 - Graeeli Korpi, H., Motalebi, M., Abolfazli, H. & Salehi Farsani, A. (2023). The Theoretical Underpinning of Political Culture of Elite Area and Good Governance in the Islamic Republic of Iran. *Research in Theoretical Politics*, 18(33), 201-222.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1402.18.33.9.0>
 - Hashemi Rafsanjani, A. (2008, November 16). Justice Cannot Be Achieved Through Slogans / The Culture of Implementing the Vision Document Has Not Taken Root. *Mehr News Agency*. Retrieved from:
<https://www.mehrnews.com/news/783943/>
 - Hatami, A. & Kalate, F. (2014). Government in periphery and periphery in government; interrelatedness of economics, politics and society syndromes. *Strategic Studies Quarterly*, 17(63), 7-36.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1393.17.63.1.8>
 - Heidari, M. (2013). A Study of Political Consensus Among Elites in the Islamic Republic of Iran: The Case of Insider Elites. *Doctoral dissertation*, Tarbiat Modares University.
 - Homayon Katouzian, M. A. (2013). *The Persians: Ancient, Mediaeval and Modern Iran* Translated by Alireza Tayeb. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
 - Jafari, A. & Ghasemi, Z. (2020). The effect of the relationship between ruling political elites and intellectuals on the development of political culture after the Islamic Revolution. *The Islamic Revolution Approach*, 14(52), 225-244.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20083777.1399.14.52.12.2>
 - Khajesarvei, G. (2008). Vicissitudes of Justice Discourse in the Islamic Republic of Iran. *Journal of Political Knowledge*, 3(2), 5-35.
<https://doi.org/10.30497/pk.2008.43>

- Khātami, S. M. (1997). *From the World City to the City of the World: Reflections on the Relationship Between Ethics and Politics*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Khātami, S. M. (1998). *Religion and the World in the Modern Age*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Khātami, S. M. (2006). *Revival of Religious Thought in Islam*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2010). *Collection of Imam works*. Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute's Publications. [In Persian]
- Khosravi, M. A. & Shahsavari Fard, S. (2017). The Iranian Political Elite and NOG's Inefficiency. *State Studies*, 2(8), 189-229.
<https://doi.org/10.22054/tssq.2017.7203>
- Mir mousavi, S. A. (n.d.). Political Messianism. *DinOnline*. Retrieved from:
<https://www.dinonline.com/5207/>
- Mohammadi Kerarudi, M. (2017). Culture and Political Development; Analysis of the Conflicts of Elite Political Culture in Iran. *Master's thesis*, University of Tehran, Retrieved from:
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/4453d857468a1e8cb691f174e4fffe89>
- Mosalanezhad, A. (2016). *Political Economy of Iran (Contemporary Era)*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Movasaghi, A. (2006). *Development Issues in Iran*. Tehran: Negarestan-e Andisheh. [In Persian]
- Pourzaki, G. (2021). Facing the Other: Mouffe or Habermas. *Research in Theoretical Politics*, 15(29), 337-372.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1400.13.29.8.8>
- Rahimi, A. & ketabi, M. (2014). The Security Discourse at the President Ahmadinejad Era as a "New Revolutionary Discourse of Contraction and Expansion. *Strategic Studies Quarterly*, 17(66), 31-66.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1393.17.66.2.5>
- Tajik, M. R. & Rouzkhosh, M. (2008). Analysis of the Ninth Iranian Presidential Election from a Discourse Analysis Perspective. *Social problems of Iran*, 16(61), 83-128. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24766933.1387.1387.5.3.0/>

- The Office for Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. (2007, May 15). *Statements in a Meeting with Students of Ferdowsi University of Mashhad*. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3383>
- The Office for Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. (2008, January 2). *Statements in a Meeting with Students from Universities in Yazd Province*. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3416>
- Vazirian, A. H. & Tolouei, H. (2017). An Examination of the Development Model During Hashemi's Presidency. *Politics*, 4(14), 61-78.
<https://ensani.ir/fa/article/374419/>
- Zarei, Gh. (2014). The Role of Interactive Culture Among Party Elites in the Institutionalization of Political Parties in the Islamic Republic of Iran. *Doctoral dissertation*, Islamic Azad University, Central Tehran Branch. Retrieved from:
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0eb75cde8a58e9b6344bf96e64439b3e>

